

Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam, államrész?¹

1. Bevezetés

Erdély (Ardeal, Siebenbürgen) mind földrajzi, néprajzi, mind pedig történeti szempontból a Kárpát-medence és Közép-Európa egyik sajátos, történetileg gyakran változó képződménye. Erdélyhez – a térségben jelen lévő és már jelen nem lévő – népeknek, etnikumoknak sajátos történeti élményei, nosztalgiái, részben mítoszai, aspirációi fűződnek. Erdély több nép számára jelent történeti kötődést, megélt történelmi-hatalmi élményt. Ezek a történeti szerepek időben zökkenő módon jelentek meg, minden érintett nép így megtalálja Erdélyben *saját nagyságának és dicsőségének korát*.

Erdély történetének kialakult a sajátos magyar és román szemlélete, s ezek mellett joggal beszélhetünk egyfajta szász történeti szemléletről is. A *nemzeti Erdély szemlélete és története*, s azon belül egy-egy nemzeti közösség viszonyulásrendszere permanens vitákhoz vezetett.

Az elemzésünkben a történetileg változó Erdély mint egész jelenik meg, szükség-szerűen részletesebben foglalkozunk a mindenkori államjogi-közigazgatási státusának problematikájával, hiszen a politikai tér legitimációja sohasem csak önálló belső erdélyi döntés kérdése volt, hanem a mindenkori együtt élő hatalmak erőviszonyán alapuló kompromisszumoké.

A tanulmány alapkérdése az, hogy egy viszonylag zárt, környezetétől természeti-földrajzi tekintetben jól elkülönülő táj a hosszú távú államosodási, birodalomképződési történeti folyamatokba hogyan illeszkedett be, milyen módon alakult politikai hovatartozása, hogyan alakult Erdély sorsa a hosszú távú térdinamikai folyamatokban.

¹ A tanulmány elkészültét az OTKA támogatta.

2. Erdély a Kárpát-medencében: táji egység – táji elkülönülés

A Kárpát-medencén belül elhelyezkedő földrajzi Erdély nagyságának, határainak pontos meghatározása gondot okozott mind a magyar, mind pedig a nemzetközi földrajztudomány számára. Bulla Béla 82 ezer km² nagyságának tétélezte Erdély területét (Bulla B., 1943), mások kisebbnek, illetve nagyobbak tekintették (Hajdú-Moharas J., 1988; Pinczés Z., 2000; Vofkori L., 1994, 1996; Tövissy J., 1993). A mindenkori földrajzi Erdély meghatározást jelentősen befolyásolta Erdély politikai hovatartozása, illetve a szomszédos területek államföldrajzi tagoltsága.

A földrajzi térmeghatározáshoz többször politikai hivatásértékek kapcsolódtak: „...Erdély a tulajdonképpeni Európának természetes erődje, lényegében, jellegében idegenebb külső peremvidékeivel szemben”. (Teleki P., 1940. 12. o.) Erdély a földrajzi értelemben vett Közép- és Kelet-Európa között elhelyezkedő, alapvetően közép-európai jellegű táj, sőt kelet felé az utolsó igazán ilyen jellegű földrajzi egység. A földrajzi Erdély ugyanakkor egyfajta kapcsolatot is jelent a kelet-európai tábla felé.

A magyar földrajzi irodalomban általános jellegűnek tekinthető Erdély Kárpát-medencén belüli földrajzi helyzetének megfogalmazása: „Erdély a Kárpát-medence peremtája”. (Bulla B., 1943. 3. o.) Erdély a medencének szerkezeti és alaktani egységéből ki nem szakítható része, s egyben a legönállóbb, legzártabb része. Erdély részben viszonylagos földrajzi elkülönültségének és zártságának köszönhetően tehetett szert először relatív belső önállóságra, majd állami különállásra.

Erdély sok tekintetben *egy kis mikrokozmosz, egy kis teljesség*. Erdély bonyolult geológiai szerkezetű és felépítésű nagytáj. Magterülete az Erdélyi-medence, mely a maga viszonylagos zártága mellett leginkább az Alföld felé nyitott, jelentősebb folyóinak nagyobb része az Alföld felé hagyja el a nagytáj területét, s csak kisebb részük tör utat más irányba.

Erdély zárt medence jellege mellett belsőleg differenciált struktúrát mutat. Erdély négy sajátos tájegységre (Erdélyi-medence, Keleti-Kárpátok, Déli-Kárpátok, Erdélyi-szigethegység) tagolódik. A négy táj egymásba fonódása jelenti a földrajzi Erdély fogalmát. A földrajzi Erdély valóságos individuumnaként jelent meg a legtöbb kutatásban.

A román földrajzi irodalom természetesen más szemléleti és fogalmi keretek között fogalmazta meg Erdély természetföldrajzi helyzetét, illetve helyzetének sajátosságait. A román földrajztudományban az a felfogás vált meghatározóvá, hogy Románia földrajzi magterülete a Kárpátok, amely így nem elválasztja Erdélyt Románia többi részétől, hanem összeköti azokkal. A román földrajztudományban a történeti-földrajzi nagyrégiók (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyfajta természetes kiegészítő jellegű területi egységként jelentek és jelennek meg.

3. Erdély történeti-politikai térfejlődésének sajátosságai és változásai

A társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok, az egyéni emberi történeti mértékkel mérve, kisebb mértékben változó természeti térben játszódtak le. Hosszú távon a társadalmi-gazdasági aktivitás fokozódásával megnőtt a társadalom természethasználata-nak hatása, illetve a természetföldrajzi környezet egyes elemei jelentősen átalakultak. Erdély a politikai földrajzi államfelfogásban – természeti földrajzi sajátosságainál fogva – államalkotó, államképző tájként jelent meg nagyon sok esetben. A táj-állam-tájállam, illetve az állam-táj-államtáj elméleti kategóriák rendkívül sajátosan jelentek meg Erdély folyamataiban. (Hajdú Z., 1995)

3.1. Erdély politikai tértörténeti kérdései a magyar honfoglalás előtt

Erdély területének politikai-tértörténeti folyamata rendkívül bonyolult a magyar honfoglalás előtt is, de lényegében ugyanazok a strukturális alapkérdések vetődnek fel: önálló állam magterülete (Dacia), közigazgatási régió (a Római Birodalom provinciája), avagy valamely nagyobb politikai képződmény egyfajta részállama (a népvándorlás kori birodalmak).

A régészeti leletek és görög források alapján történetileg feltételelesen megragadható térfolyamatok szerint a trák eredetű dák-géták az Al-Dunától a Dnyeszterig terjedő széles térségben éltek. A politikai értelemben szervezett államok a Kr. e. III. században jöttek létre a térségben. A centralizált Dák Királyság (Burebista, Kr. e. 70–44) már körülhatárolt territoriális alakulat volt, a Kárpát-medencétől a Fekete-tengerig húzó területet ölelte fel. Kr. u. 80 körül Decebal újra egyesítette a dák törzseket, melyek elsődleges szállásterülete és politikai hatalmának központja jelentős részben Erdély volt. A dák szállásterület a Maros völgyében és az Erdélyi-medencében volt a legsűrűbb. A Déli-Kárpátok északi lejtőin jött létre a Dák Királyság uralmi központja Sarmizegethusa Regia.

Kr. u. 101–106 között a Római Birodalom fokozatosan felszámolta a dákok uralmát, s létrehozta Dacia provinciát. Erdély így a Római Birodalom egyik közigazgatási egységévé vált. A római berendezkedés egyszerre katonai és gazdasági jellegű volt. A gazdasági tevékenységben meghatározó szerepet játszott az arany- és a sóbányászat. A rómaiak nem tudták megtartani a népvándorlás hullámaival szemben Dáciát, ezért 271 -ben kiűrtették.

274-től különböző nomád vagy félnomád birodalmak uralták a földrajzi értelemben vett Erdély területét. A gótok, hunok, gepidák, avarok esetében Erdély egyfajta közigazgatási régió, egyes időszakokban egyfajta részállam volt. A nomád birodalmak a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően pulzáltak, de földrajzi sajátosságainál fogva Erdély nem vált egyiknek sem meghatározó magterületévé.

A magyar honfoglalás időszakában Erdély szláv lakossággal rendelkezett, nagyobb része a bolgárok formális uralma, így Erdély egy Kárpátokon kívüli hatalom ellenőrzése alatt állott.

3.2. ***Erdély történeti-politikai földrajzi sajátosságai
a honfoglalástól 1526-ig***

Erdély története a magyar időszakban is hordoz bizonytalan elemeket, sajátos közjogi vonásokat. (Molnár K., 1929) Azt mondhatjuk, hogy nincs Erdély történetének olyan korszaka, amelynek lényegi kérdései ne lennének bizonyos mértékben vagy értelemben vitatottak.

A honfoglalás történeti felfogásától függően került meghatározásra Erdély korai történetének alapvető sajátossága. A honfoglalás hagyományos felfogása szerint a Vereckén át bejött magyar törzsek először az Alföld területét vették birtokba, majd később szállták meg Erdély területét.

Más felfogás szerint Erdélyt nagy valószínűséggel az Al-Duna felől érkező, a bolgároktól vereséget szenvedő Levente vezette magyar sereg érte el először, majd a Keleti-Kárpátok hágóin bejövő magyarok vették legalább egy részét birtokba. Az Alföld területeinek megszállása jelentős részben Erdélyből történt.

A magyar Erdély történetének egyik kérdőjele Gyula törzsi állama. Egyes történeti adatok szerint az erdélyi Gyula önálló törzsi államát Szent István 1003-ban győzte le, s „csatolta annak gazdag országát saját országához”. Ebben a felfogásban Erdély mint hódítással szerzett terület illeszkedett be a magyar államfejlődés keretei közé.

Erdély földrajzi-topográfiai, egyházigazgatási térfogalomként jelent meg a magyar térszemléletben, majd fokozatosan világi közigazgatási kategóriává alakult át. Az erdélyi egyházmegye megalapítása valószínűleg Szent István uralkodásának első felére esik. Sajátossága, hogy nem az egyházmegye székhelyéről, hanem a területről nevezték el. (Erdély területén feltehetően már korábban is működött egy görög rítusú püspökség.)

Erdély korai belső közigazgatási térszervezési folyamatai alig rekonstruálhatók. (Kristó GY., 1988) A különböző értelmezések és megközelítések alapján megfogalmazhatjuk, hogy eltérő folyamatok bontakoztak ki Észak-Erdély és Dél-Erdély területén.

Az erdélyi különleges közigazgatás kérdése a magyar és a román történetírás két évszázados vitája. Az álláspontoktól függően Szent Istvántól a XII. század végéig eredeztetik az erdélyi vajdai intézmény hiteles megjelenését. Az erdélyi vajda intézménye közjogi tartalmát tekintve a király mindenkori személyes képviselőjeként, s nem önálló hatalmi tényezőként definiálható. Az erdélyi vajdák egy része kísérletet tett saját hatalmának kiterjesztésére már a korai időszakokban is.

Az erdélyi etnikai, rendi közigazgatási különállások (székely, szász székek, magyar megyék) kialakulása hosszú időre meghatározta Erdély belső közigazgatási struktúráját. Mindegyik rendi-közigazgatási terület egyedi sajátosságokkal rendelkezett, a legösszetettebb a szászok dél-erdélyi megjelenése, a szebeni szászok területi autonómiájának kialakulása, majd királyi kiszélesítése és intézményesülése. (Andreanum, 1224)

II. Endre a Német Lovagrend erdélyi betelepítésével határvédelmi feladatokat kívánt megoldani, de rövid idő alatt kiderült, hogy a lovagrend felismerte Erdély állam-táji lehetőségeit, s önálló államot kívánt létrehozni, ezért Endre fegyveresen kiverte őket az országból (1225).

Az 1437-es jobbágyfelkelés leverése után létrejött három nemzet (magyar, székely, szász) uniója egyrészt legitímálta a három egymástól sok tekintetben elütő társadalmi,

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

gazdasági, politikai territoriális közösség egyenjogúságát, másrészt megerősítette a tartomány belső fejlődésének eltérő sajátosságait, vonalait. (Vofkori L., 1996) A három nemzet uniója a külső védelmet szolgálta elsősorban, de megfogalmazódtak a megszerzett kiváltságok királlyal szembeni megvédésére irányuló törekvések is. Az unió révén Erdély bizonyos értelemben közjogi egységgé vált. A három nemzet közös tartományi gyűlései (Tordán) elsősorban az igazságszolgáltatás területére kiterjedően hoztak végrehajtható határozatokat, de fokozatosan a nemzetek közötti kompromisszumkeresések, együttműködési fórumaivá váltak.

Erdély már 1526 előtt elindult a sajátos belső autonómia és térfejlődés irányába, de ennek elsősorban csak belső társadalmi, részben területi megosztottsági alapjai fejlődtek ki. Az erdélyi vajda nem vált közjogilag tartományúrrá, a király kinevezett tiszviselője maradt, sőt a sajátos erdélyi autonómiák miatt a századok számára csak katonai-védelmi tekintetben jelent meg „előljáróként”, közigazgatási és igazságszolgáltatási tekintetben nem. Erdély szellemisége 1526 előtt úgy fogalmazható meg, hogy meghatározó eleme a partikularizmus és a különböző kiváltságok alapján élő és szerveződő népek és csoportok rendi különállása, önkormányzatiságának eszméje.

3.3. *Az önálló erdélyi fejedelemség politikai földrajzi kérdései*

Az 1526-os mohácsi csatavesztéssel, illetve annak következményeiként előbb megroggyant a középkori magyar királyság, majd később a kettős királyválasztás, s végül az ország három részre szakadásával nem egyszerűen politikai, hanem államtörténeti válságba került.

Az erdélyi fejedelemség kialakulásában (Barta G., 1979) így meghatározó szerepet játszott a töröktől elszenvedett katonai vereség, a belső társadalmi válság, a kettős királyválasztás (Habsburg Ferdinánd – Szapolyai János), az orientációs, külpolitikai törekvések és a belső megoldások konfliktusa, valamint az osztrák és a török hatalom között kibontakozó térverseney a stratégiai pozíciók megszerzéséért.

Szapolyai János királlyá választásában (1526. november) elsősorban nem az játszotta a meghatározó szerepet, hogy az erdélyi vajda tiszttét betöltötte, hanem az, hogy az ország egyik leggazdagabb földesura jelentős katonai erővel rendelkezett, a magyar nemesség egy része számára elfogadható uralkodónak tűnt. A magyar nemesség egy része az idegen uralkodóban látta a mohácsi tragédia legfőbb okát, ezért az 1505-ös rákosi országgyűlési határozatokra hivatkozva, nemzeti királyt választott. Szapolyait Szekesfehérvárott Szent István koronájával törvényesen meg is koronázták. Szapolyai teljes értékű uralkodónak, s nem részország-uralkodónak tekintette magát. Szapolyai mint törvényes magyar király uralkodott Erdélyben is.

Habsburg Ferdinánd kezdetben a korábbi örökösödési szerződések alapján kívánta birtokba venni Magyarországot, majd főként a nyugat-dunántúli nemesség megválasztotta (1526. december) királynak, melyben elsősorban külpolitikai orientációs megfontolások játszottak szerepet. Ferdinánd is egész Magyarország urának tekintette magát. A két megválasztott uralkodó hatalmi tekintetben eltérő lehetőségekkel rendelkezett, Szapolyai János lehetőségei erősen korlátozottá váltak. Előbb a Habsburgok nyugat-európai ellenfeleitől várta hatalma támogatását, majd rövid időn belül rákényszerült (1528. február) a törökkel való együttműködésre. Szapolyai csak török hűbéresként tarthatta magát a hatalomban.

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

Az 1528–1571 közötti csaknem fél évtized a nemzetközi erők (Habsburgok, törökök) és a belső erők változó küzdelmének forgatagaként fogalmazható meg. A hosszabb távú, stratégiai kérdés az volt, hogy mely fél tudja kiterjeszteni és legitímálatni uralmát az egész országban, avagy az ország egy keleti és nyugati királyságra tagolódik hosszabb távon, s a keleti királyság török hűbéres területként egyfajta belső önállóságot él. Az 1538-as váradi béke a fennálló területi és hatalmi viszonyoknak megfelelően felosztotta az országot Ferdinánd és Szapolyai János között, azzal a kikötéssel, hogy Szapolyai halála után Ferdinánd maradjon az egyedüli legitim uralkodó.

A török 1541-ben már nemcsak elfoglalta Budát, de meg is kívánta tartani. Szapolyai halála után egyéves fiának Erdélyt és a Tiszától keletre fekvő területeket engedték át, ezzel bekövetkezett az ország három részre szakadása. 1542-ben János Zsigmond udvara Gyulafehérvárra költözött, az 1544-es tordai országgyűlésen már részt vettek a kelet-magyarországi megyék küldöttei is. Az önálló Erdély megteremtésében meghatározó szerepet játszott Fráter György, aki a rendi keretek között rövid időn belül jelentős és erős központi hatalmat épített ki.

1551-ben sor került az országegyesítésre (Fráter György átadta a keleti területeket a Habsburgoknak), de rövid időn belül kiderült, hogy mind a Habsburgok, mind pedig az elkülönült keleti magyar területek gyengék a törökkel szemben. A török számára elfogadhatatlan volt a Habsburg-területek és Erdély egyesítése. 1556-ban Erdély a török nyomásra és fenyegetésre való tekintettel ismét különvált, s választó fejedelemséggé nyilvánította magát, amely 1571-től vált valósággá. Csak területileg és politikailag elkülönülve, a török fennhatóságot formálisan elismerve, adót fizetve őrizhette meg Erdély viszonylagos épségét, alakíthatta ki belső életét.

Erdély a korabeli Európában a vallási türelem példájává vált, 1557-ben a luteránus, 1564-ben a kálvinista, 1571-ben pedig az unitárius vallás szabad gyakorlását iktatta törvénybe az erdélyi országgyűlés. A nemzetek vallási szempontból abszolút módon nem homogenizálódtak de az erdélyi magyarok nagyobb része református, a szászág luteránus lett, a székelyek nagyobb része katolikus maradt, kisebb részük unitáriussá vált. A románok megőrizhették ortodox vallásukat.

János Zsigmond a speyeri szerződésben (1570/71) lemondott a „*választott magyar király*” címről, s felvette az „*Erdélynek és a Magyarország részeinek fejedelme*” címet. Magyarország részein az Erdélyhez került – változó nagyságú – területeket értették, a szerződés megkötésekor Máramaros, Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar megyéket. A változó térbeli keretek között meghatározott Partium a közigazgatási sajátosságait megtartotta Erdélyen belül is. János Zsigmond kinyilvánította, hogy Erdély a Magyar Királyság „*igaz és elválaszthatatlan tagja*”, s elismerte a Habsburgok öröklési jogát a fejedelmi címre, ha fiúutód nélkül halna meg. A speyeri egyezmény így közjogilag mintegy befejezte az ország három részre válásának politikai-hatalmi folyamatát, úgy, hogy a formális államegység gondolatát a magyarság nem adta fel.

A speyeri szerződés ratifikálása után néhány nappal elhunyt János Zsigmond. A Habsburg-ház nem kívánta Erdély azonnali és formális átadását, mert az egyet jelentett volna egy új török háborúval, hanem csak a fennhatóság formális kinyilvánítását követelte. Az erdélyi rendek a speyeri szerződés egyes rendelkezéseit elfogadva, Magyarország egységének jegyében – de török jóváhagyással – Báthory Istvánt Erdély vajdájának, s nem fejedelmének választották. (Báthory a lengyel királyi cím Habsburgokkal szembeni megszerzésével erőteljesen megerősítette önmaga és Erdély pozícióit. Ismét felvette az Erdély fejedelme címet, s erdélyi vajdának testvérét választotta meg az erdélyi országgyűlésen.)

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

A 15 éves háború alatt Erdély sorsa ismét létkérdéssé vált. Erdélynek döntenie kellett, hogy a török oldalán kapcsolódik-e be az eseményekbe, avagy a Habsburgok szövetségében a török kiverésére törekszik. Báthory Zsigmond végül is a törökkel szemben lépett fel a Rudolffal kötött 1595-ös prágai szerződés megállapodása szerint. Báthory – nemcsak Magyarország területén, hanem Moldvában és a Havasalföldön is – szembekerült a törökkel, Báthory szövetséges viszonyt létesített a két román területtel, melyek elismerték az erdélyi fejedelem formális fennhatóságát.

1598-ban Báthory ténylegesen átadta Erdélyt a Habsburgoknak, így az ország legnagyobb része Habsburg uralom alá került. Báthory kihátrált a megoldás alól, ezért Mihály havasalföldi vajda a császár meghatalmazása alapján megtámadta Erdélyt, s önmagát a császár erdélyi helytartójának tekintette. Mihály vajda hozta létre a két román fejedelemség és Erdély szövetségét – a román felfogás szerint először egyesítette a három román fejedelemséget. Mihály uralmát sem az erdélyi nemzetek, sem pedig a császár nem fogadta el, ezért Basta császári generális leverte katonai erőit, így Mihály vajda egy hónap leforgása alatt elveszítette mindhárom országát.

A XVII. század elejétől kezdve fokozatosan kialakulnak az „öncélú erdélyi politika” társadalmi és politikai bázisai. Az uralkodó elitek egy része a függetlenség fenntartásában válik érdekeltté, kisebb fenyegetettséget lát az önálló Erdélyt illetően.

1604-től ismét az önálló Erdély erősítése került előtérbe. Bocskai – saját korábbi politikai életművét részben megtagadva – szembefordult a Habsburgokkal. Bocskai fejedelemsége nem volt zavarmentes, de hozzájárult Erdély önállóságának kiépítéséhez. A bécsi békében helyreállították Erdély függetlenségét, s Erdély léte egyszerre lett a Habsburg centralizációs törekvések ellensúlya, a vallásszabadság védelmezője, a magyar államiság jelenének és jövőjének hordozója. Az ellenreformáció időszakában új helyzet alakult ki, az ellenreformáció a protestánsokat nemcsak vallási tekintetben bírálta élesen, hanem Erdélyben a török kiszolgálójának is tekintette őket. A „török”, a „törökös Erdély” pejoratív politikai és ideológiai kategóriává vált, a vallási türelem erdélyi hagyományait az ellenreformáció élharcosai megtagadták.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége (1613–1629) egyszerre hozott belső megnyugvást, gazdasági felemelkedést, külpolitikai érdekérvényesítést, a hét vármegye megszerzésével ideiglenes területi gyarapodást. Az 1618–1648 közötti európai polgár- és vallásháborúban Erdély nemzetközi jelentőségre tett szert. Az Erdélyi Fejedelemség török függésben élő, belső viszonyaiban önállóan cselekvő rendi monarchiaként fogalmazható meg, de a mindenkori fejedelem személyisége, akaratja, tudatossága erőteljesen befolyásolta a folyamatokat.

Az 1648-as vesztfáliai béke után a nemzetközi feltételek erőteljesen megváltoztak Erdély európai politikája tekintetében. Erdély sok tekintetben a török érdekek és törekvések rendszerébe került ismét. Bécs 1683-as sikertelen török ostroma után megindul a török kiűzése Magyarországról.

3.4. *A Habsburg-igazgatású Erdély*

A török elleni felszabadító háború során Erdély a Habsburgok kezére került (1687). Az 1699-es karlócai békével a történelmi Magyarország területének döntő része felszabadult a török megszállás alól. A Habsburgok nem kívánták az ország területi egységét helyreállítani, hanem Erdély korábban kiépült önállóságát megtartották, részben

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

fokozni kívánták. A Habsburgok lettek az új *transzszilvanizmus* legfőbb támogatói, tudatosan és sikeresen tartották fenn 1848-ig Magyarország és Erdély birodalmon belüli elkülönültségét. A megosztottság fenntartása erősen politikai tartalmú, mesterséges jellegű volt.

A felvilágosult abszolutizmus (Mária Terézia, II. József) tudatosan fokozta az erdélyi különállást, s ez nemcsak a nagyfejedelmi cím felvételében nyilvánult meg, hanem a belső viszonyok központi akarat szerinti irányításában, részben átformálásában. II. József 1786-os közigazgatási reformja Erdély különállásának megszilárdítása mellett a belső területi racionalizálást és a megyei területbeosztás jelentős újrarendezését hozta.

Az 1791. III. erdélyi törvénycikk szabatosan meghatározta, hogy Erdély a magyar szent korona része, s Magyarország törvényes királyai ugyanazon uralkodási és utódlási joggal tartják hatalmukban, mint magát Magyarországot. Erdély ennek ellenére a birodalmon belül önálló politikai képződmény maradt, Magyarországgal csak perszonális uniót képezett a korabeli közjogi felfogás szerint.

3.5. *A rövid forradalmi unió*

A magyar reformkor egyik megoldandó nemzeti problémájaként fogalmazódott meg Magyarország és Erdély uniója. Az 1848 tavaszán kirobbant forradalmi események során úgyszintén nemzeti követelésként vetették fel.

Az uniót kimondó 1848. évi VII. magyar és az 1848. évi I. erdélyi törvény abból a szempontból fontos, hogy elvileg fenn kívánta tartani Erdély azon kiváltságait és törvényeit, amelyek az egyesülést nem akadályozták és a nemzeti szabadsággal és jogegyenlőséggel nem ellenkeztek.

A centristák és municipalisták vitája Erdélyt, illetve az Erdélyen belüli rendi-feudális területi különállásokat is érintette. A centristák által szorgalmazott jogállam a partikuláris előjogokat felszámolta volna. A centristák a közigazgatás egyik jelentős struktúráját a szabad községekben kívánták létrehozni.

Az Országgyűlés az egyesítés konkrét folyamatának kidolgozására Erdélyi Unióbizottságot küldött ki. A testület sokoldalúan áttekintette az egyesítési folyamat problematikáját. Az elfogadott erdélyi törvények általában a magyar közigazgatás kiterjesztését jelentették, Erdélyt a minisztériumok alá rendelték, megszüntették a Habsburgok által fenntartott erdélyi főkormányzásokat, a guberniumot.

3.6. *Az önkényuralom Erdélye*

Az 1849-es szabadságharc leverése után a korábbi államegységet felszámolta a Habsburg központi hatalom, Erdély önálló koronatartomány lett a Habsburg Birodalmon belül, tehát egyfajta közjogi-közigazgatási nagyrégióként szerepelt. (Fényes E., 1857) A koronatartományban kiépítették a teljes közigazgatási struktúrát. 1860-ban Erdély 26 képviselőt küldött a birodalmi Reichsratba. Az önkényuralmi berendezkedés feszültségekkel járt Erdélyben, az új struktúra nem tudott elfogadottá válni. Az 1865-ben összehívott erdélyi országgyűlés az unió alapjaira helyezkedett, az uralkodó kénytelen volt az erdélyi képviselőket a magyar országgyűlésre meghívni, s ezzel létrejött az unió, már csak a megformulázása maradt hátra.

**3.7. Erdély történeti különállásának megtörése
a modern magyar közigazgatásban**

Az 1867-es kiegyezéssel létrejött Osztrák–Magyar Monarchia magyar részén rendezni kellett a történeti-területi struktúrákat is. Az 1868. évi XLIII. törvény alapján Erdély ismét egyesült az anyaországgal, megszűnt területi politikai autonómiájának lehetősége. Az egyesülési törvény kimondta, hogy Erdélyre nézve is a törvényes magyar király és az országgyűlés gyakorolja a törvényhozást, a kormányzati feladatokat Erdélyben is „*a magyar minisztérium gyakorolja*”, az egyesítés előtti, érvényes magyar törvényeket – ha szükséges – a törvényhozás kiterjeszti Erdélyre.

Az új polgári központi hatalom a centralizációs törekvések szellemében felszámolta a feudális közjogi különállásokat, 1870–1876 között mind a székely, mind pedig a szász területeken kialakította az egységes megyerendszert. A szászok tekintetében ez azzal a következménnyel járt, hogy a történeti szász Univerzitás is átalakult, az Univerzitást 1867 után közművelődési képzőmennyé szervezték át.

Erdély a modern magyar önkormányzati közigazgatásban elveszítette területi önállóságát és feudális-rendi különállását, de az állami szakigazgatás több ágazatában „*szakigazgatási regionális egységként*” jelent meg. A politikai elméletben és gyakorlatban történeti térkategóriává vált, de pl. az ország statisztikai térszemléletében és felosztásában, valamint az egyházigazgatásban megőrizte történetileg kialakult különállását.

Erdély lakossága megőrizte az önálló fejedelemség történeti élményének sok sajátosságát és emlékét. Az erdélyiség gondolata és cselekvő gyakorlata a társadalom mentalitásában tovább élt, Erdély a történeti Magyarország keretei között egy sajátos földrajzi, történeti, soknemzetiségű néprajzi nagyrégióként megőrizte egyfajta identitását.

A háború végén, a kiéleződő nemzeti és politikai körülmények között a Károlyi-kormány kísérleteket tett a történeti Magyarország integritásának megőrzésére, az etnikai alapú federalizmus megteremtésére. Jászi Oszkár tervezeteket dolgozott ki a területi és intézményi struktúrákra, de a nemzetiségi követelések már túlfutottak a kormányon.

3.8. Erdély a királyi Romániában

Az I. világháború katonai veresége megrendítette nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchiát, de azon belül a történeti Magyarországot is. A katonai vereség hatására felgyorsultak a korábban is élő, lappangó vagy elnyomott nemzetiségi szeparatiztikus törekvések. Az erdélyi románok az ortodox naptár szerint 1918. november 18-i (a magyar és európai naptár szerint december 1-jei) gyulafehérvári nemzetgyűlésükön kimondták: „... *a románoknak s az általuk lakott területeknek egyesülését Romániával*”. A határozatban nem szerepel az „Erdély” megnevezés, ellenben: „*A nemzetgyűlés külön is kijelenti a román nemzet elidegeníthetetlen jogát a Maros, Tisza és Duna között elterülő egész Bánátra*”.

A nemzetgyűlés az általános választójog alapján választandó alkotmányozó gyűlés összehűléséig ideiglenesen autonómia fenntartását határozta el „*e területek lakosai számára*”. A népek önrendelkezési joga így sajátosan érvényesült. Erdély többségi

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

román lakossága felhatalmazva érezte magát arra, hogy az egész nagyrégió lakossága nevében döntsön. Nem tartották szükségesnek a terület teljes lakosságának szabad állásfoglalását.

A megrogyant, ki-, illetve átalakuló magyar állam képtelen volt sikeresen felvenni a harcot a korszellemmel és szeparatizmussal szemben. Sem a Károlyi-kormány, sem pedig a rövid életű tanácskormány nem tudta érdemben és magyar szempontból sikeresen befolyásolni a folyamatokat.

A trianoni békeszerződéssel nemcsak a földrajzi és történeti Erdély került román uralom alá, hanem az Alföld keleti területei is. A történeti Magyarországból 103 093 km² (a történeti Magyarország 31,7%-a) terület és 5,257 millió fő (a történeti Magyarország lakosságának 25,2%-a) került román uralom alá. A Romániához került magyarság száma 1,662 millió főt tett ki.

Az új Romániában sem a gyulafehérvári határozatok, sem a győztes hatalmakkal kötött 1919. december 9-i kisebbségvédelmi egyezmény, sem pedig a békeszerződések előírásai nem valósultak meg. A két világháború közötti román politika egyértelműen kisebbségellenyomó, homogenizációs politikaként fogalmazható meg.

Az 1925-ös közigazgatási reform jelentős részben a magyar történeti felosztás módosítását célozta, az új megyéken belül a nemzetiségi arányokat tudatosan manipulálták. A kialakított tíz, megyék feletti tartományból három Erdélyben került megszervezésre. A határok meghúzásakor tiszteletben tartották a kárpátoki határt. Erdély Romániában sem jelent így meg közigazgatási egységként, legfeljebb történeti és „politikai problémaegységként” határozhatjuk meg Erdély két világháború közötti szerepét és helyzetét Romániában.

A két világháború közötti időszakban alakult ki a román politikai és szellemi elitben az a fajta *Erdély-pszichózis*, amely a megszerzett területek megtartásának társadalmi és politikai gőrcseként definiálható.

3.9. Észak-Erdély problémája (1940–1947)

A német és olasz döntőbíráskodás Erdély megosztását határozta el a két, számukra fontos szövetséges állam között. A döntés sem Magyarországot, sem pedig Romániát nem elégítette ki teljesen, de lehetővé tette mindkét érdekelt politikai elit számára, hogy *befelé* részleges sikerként könyvelje el Erdély felének megszerzését, illetve megtartását.

Az 1940. augusztusi bécsi döntések értelmében Észak-Erdély (43 104 km², 2,185 millió fő) visszakerült Magyarországhoz. A döntés alapvetően az etnikailag magyar többségű területek visszacsatolását jelentette, de jelentős román kisebbség került az új határok között át, s a Dél-Erdélyben maradt magyar szórványokban élő népesség száma is jelentős volt, mintegy 750 ezer fő.

A II. bécsi döntést nagyon sokféle szempontból értékelték. Az elemzők között sajátos történeti-politikai földrajzi szempontot fogalmazott meg Fodor Ferenc: „Erdéllyel ugyanis a belvederei második döntésben olyan különös valami történt, ami addig sohasem, még tervezetben sem, hogy ti. belső területén keletkezett az államhatár”.

(Fodor F., 1941. 28. o.)

Fodor észrevette, hogy olyan salamoni döntés született, amely egyik érintett felet sem elégíti ki. Voltak Erdélynek természetes, földrajzi határai, voltak hatalmi-birtok-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

viszony határai, de sohasem voltak Erdélynek államhatár jelleggel belső néprajzi határai. A néprajzi határ Erdély történetileg kialakult, meghatározó sajátosságát számolta fel. Fodor úgy látta, hogy az új határoknak semmiféle tudományos bírálata sem volna ésszerű és célszerű, a magyar társadalomnak és geográfiának egyszerűen tudomásul kell vennie az új helyzetet.

A korszak magyar politikai elitje – Teleki Pált leszámítva – nem mérte fel igazán a megnagyobbodott Magyarország új nemzetiségi összetételéből fakadó szükségleteket. Teleki volt az, aki a Szent István-i állameszme jegyében a régi-új nemzetiségi népesség számára nagyvonalú és nagylelkű nemzetiségi politikát tervezett, sőt a Kárpátalja tekintetében eljutott a területi autonómia kialakításának tervéig.

A román közvélemény és iskolai oktatás még ma is úgy ítéli meg, hogy „a Horthy-fasizmus és a Szovjetunió közösen darabolta szét Nagy-Romániát”, holott a magyar területi revíziós politikának alapkövetése volt, hogy a Szovjetunióval még a területi gyarapodások érdekében sem hajlandó együttműködni.

A szovjetellenes háborúból való román katonai és politikai kiugrással 1944. augusztus 23. után Észak-Erdély számára új katonai és politikai feltételrendszer alakult ki. (Az 1944. szeptember 12-én aláírt román fegyverszüneti egyezmény már lényegében kilátásba helyezte Észak-Erdély visszajuttatását Romániának.) Észak-Erdély katonailag tarthatatlan volt Dél-Erdély felől. A szovjet és román csapatok 1944 őszén fokozatosan elfoglalták Észak-Erdély területét.

Az Észak-Erdélybe bevonuló román katonai alakulatok, s különösen a félkatonai szervezetek olyan vérengzésbe kezdtek a magyar lakosság körében, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság már 1944 novemberében úgy döntött, hogy a román közigazgatásnak el kell hagynia a területet, s az szovjet katonai közigazgatás alá került. (A szovjet katonai közigazgatás a Groza-kormány megalakulása után szűnt meg 1945. április 9-én.)

Az 1945. január 21-én Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti szerződés már lényegében intézkedett az államhatárok jövőjét illetően, amikor elrendelte az országgyarapodások előtti állapot visszaállítását, de abszolút kategorikus módon nem zárta ki a békeszerződés keretében való módosítás lehetőségét. A magyar reményeket ideiglenesen ébren tartotta, hogy Észak-Erdély területén a szovjet katonai közigazgatás fennmaradt.

Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés véget vetett a magyar reményeknek, s egyértelműen a trianoni államhatárok fenntartása mellett döntött a román–magyar relációban. (Románia határait az 1941. január 1-jei állapotoknak megfelelően állították vissza, kivéve tehát a magyar–román határt, melyre az 1938. január 1-jei állapot volt az irányadó.)

3.10. Erdély a szocialista Romániában

Az új politikai viszonyok között szó sem lehetett Észak-Erdély vagy egész Erdély autonómiájának kialakításáról. Ugyanakkor a lenini nemzetiségi politika formális *teljesítése* felvetette a Románián belül az egy tömbben élő magyarság közigazgatási szervezésének különleges kérdéseit. Az alkotmány 1952-es módosítása teremtette meg a magyar nemzetiség számára az autonóm tartomány létrehozását. 1953-ban a Székelyföld nagy részén létrejött a Magyar Autonóm Tartomány (13,5 ezer km², 757

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

ezer fő). A tartomány lakosságának 76%-a volt magyar nemzetiségű 1956-ban. (Miklós GY., 1961)

A tartomány létrehozását eltérően értékelték fennállása alatt. Formálisan megteremtette a magyar kisebbség autonómiáját, de az államszocialista Romániában ez az autonómia meglehetősen korlátozott lehetett csak. Másrészt a tartomány kialakítása bizonyos értelemben az erdélyi magyarság „Trianonjaként” is felfogható, hiszen a tömbmagyarság nagy részét leválasztotta a szórványmagyarságról, azzal mintegy felszámolásra ítélve azokat. Román számítások szerint is mintegy 650 ezer magyar nemzetiségű lakos rekedt kívül.

Az 1955–1959 közötti II. ötéves tervben kitüntetett célként fogalmazták meg a tartomány iparosításának programját. (A közigazgatás újabb reformjaként három rajont a Magyar Autonóm Tartományhoz csatoltak, két székely többségű rajont pedig Brassó Tartományhoz. A területi reform következtében a magyar etnikum részaránya 62%-ra csökkent a most már Maros–Magyar Autonóm Tartománynak nevezett területen.) Ez a program részben az új rendszer lényegéből fakadt (a román agrárterületek kiemelt iparosítása is ekkor kapott hangsúlyt), részben pedig nemzetiségpolitikai célokat is hordozott, nevezetesen, hogy az iparosítással együtt növeljék a románság arányát az autonóm tartomány területén.

1967 decemberében a Román Kommunista Párt országos konferenciája elfogadta a közigazgatási területrendezésről szóló előterjesztést, s ennek keretében megszüntették a nagyobb területű tartományokat, s velük együtt a formális önkormányzattal rendelkező társadalmi, politikai és térdinamikai folyamatok határozották meg Erdély sorsát is, mindenkori hovatarozását, politikai státusát, s nem az erdélyi belső fejlődés sajátosságai vagy belső politikai erők.

Az államszocialista időszak közigazgatási reformjai során is tiszteletben tartották a kárpátoki határt. Erdély egészében csak a politikai célok tekintetében jelent meg, a működő közigazgatásban csak részeiben élt tovább.

4. Összegzés

A természetföldrajzi értelemben viszonylag zárt Erdély tértörténeti-politikai fejlődése meghatározó szakaszaiban nagyobb politikai térképződmény részállami avagy közigazgatási részeként jelent meg, csak rövid időre vált – az erdélyi Gyula törzsi állama, az Erdélyi Fejedelemség – viszonylag önálló politikai képződménnyé.

A független Erdélyi Fejedelemség történeti szerepének, nemzeti jelentőségének, területi hatásainak megítélése összetett feladat. Erdély – török függésben – megőrizhette a magyar államiság történeti folyamatosságát, a magyar állameszme és államegység letéteményesévé vált. A közép- és kelet-európai térség egészét lényegileg meghatározó társadalmi, politikai és térdinamikai folyamatok határozották meg Erdély sorsát is, mindenkori hovatarozását, politikai státusát, s nem az erdélyi belső fejlődés sajátosságai vagy belső politikai erők.

A megélt történeti folyamatok (hosszú távú együttélés, uralomváltások, területi átrendeződések) mind az erdélyi magyarságban, mind pedig a románságban, valamint a nagytáj többi nemzetiségében is kialakítottak egyfajta erdélyiségi tudatot. A *közös erdélyiség tudatát* szinte lehetetlen pontosan definiálni (mindenki számára részben természetes módon más élményanyagot jelent), de ez a territorialis közösségi tudat lehet az alapja egy új nagytájon belüli és kifelé irányuló együttműködésnek.

Irodalom

- Barát T.: Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Kolozsvár, 1943, Nagy Jenő és Fia.
- Barta G.: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1979, Gondolat. Magyar História.
- Boros L. (szerk.): *Erdély természeti és történeti földrajza*. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 8. Nyiregyháza, 2000, BGYTF.
- Bulla B.: *Erdély*. Budapest, 1943, Magyar Szemle Társaság. Kincsestár, 119.
- Bulla B. – Mendolt T.: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 1947, Egyetemi Nyomda. Nevelők Könyvtára, 2.
- Csatári D.: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1945. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.
- Duradin, C.: *A román nép története*. Budapest, 1998, Maecenas.
- Edelényi – Szabó D.: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Statisztikai Szemle, 6. sz., 648–714. o.
- Erdély. 1940*. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
- Fényes E.: Az Ausztriai Birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest, 1857, Heckenast Gusztáv.
- Fodor F.: *Erdélyi államhatárok*. In: Földrajzi Zsebkönyv, 1941. Budapest, 1941, Magyar Földrajzi Társaság, 27–35. o.
- Frisnyák S.: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1990, Tankönyvkiadó.
- Gáldi L.: *Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében*. Budapest, 1941, Danubia Könyvkiadó. Minerva Könyvtár 58.
- Hajdú Z.: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. Tér és Társadalom, 3–4. sz., 111–132. o.
- Hajdú-Moharas J.: Történeti-gazdasági területegységek Európa országaiban. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó. ELTE TTK. Egyetemi jegyzet.
- Köpeczi B. (főszerk.): *Erdély története I–III*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
- Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988, Magvető Könyvkiadó. Nemzet és emlékezet.
- Mályusz E. (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest, 1941, Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete, Franklin-társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- Miklós Gy.: A Román Népköztársaságban 1950 óta végrehajtott közigazgatási-gazdasági körzetbeosztások néhány tapasztalata. Földrajzi Közlemények, 4. sz., 307–327. o.
- Molnár J.: Területi-közigazgatási felosztás Erdélyben (1876–1968). Korunk, 9. sz., 1992. 88–97. o.
- Molnár K.: *Magyar közjog*. Pécs, 1929, Danubia. Tudományos Gyűjtemény, 103. o.
- Nagy L.: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944, Erdélyi Tudományos Intézet.
- Ochescu, M. – Oane, S.: *Istoria românilor*. Manual pentru clasa a IV-a. Bukarest, 1998, Teora.
- Pinczés Z.: *Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai*. In: Boros L. szerk., 2000. 9–85. o.
- Radisics E.: A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből. I. kötet. Budapest, 1946, Gergely R. Rt.
- Raffay E.: *Erdély 1918–1919-ben*. Budapest, 1987, Magvető Kiadó.
- Rónai A.: *Erdély gazdasági élete Romániában*. In: Erdély. Budapest, 1940, Magyar Történeti Társulat. 239–254. o.
- Rónai A.: *Hazánk*. Budapest, 1942, Országos Közoktatási Tanács.
- Rónai A.: *Területi problémák Közép-Európában*. In: Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt., 65–95. o.
- Szász Zs.: *Erdély Romániában*. Népkisebbségi tanulmány. Budapest, 1927, Grill-féle udv. Könyvkereskedés kiadása.
- Teleki P.: Erdély helyzete Magyarországon és Európában. In: Erdély. Budapest, 1940,

Erdélyi Magyar Adatbank

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. 2001.

Magyar Történelmi Társulat. 2–20. o.

Tövissi J.: *Erdély természetföldrajza*. Nyíregyháza, 1993, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Főiskolai jegyzet.

Trócsányi Zs.: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet, 3. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

Vofkori L.: *Erdély társadalom- és gazdasági földrajza*. Nyíregyháza, 1994, Stúdium Kiadó.

Vofkori L.: *Erdély közigazgatási és etikai földrajza*. Vörösberény, 1996, Balaton Akadémia.